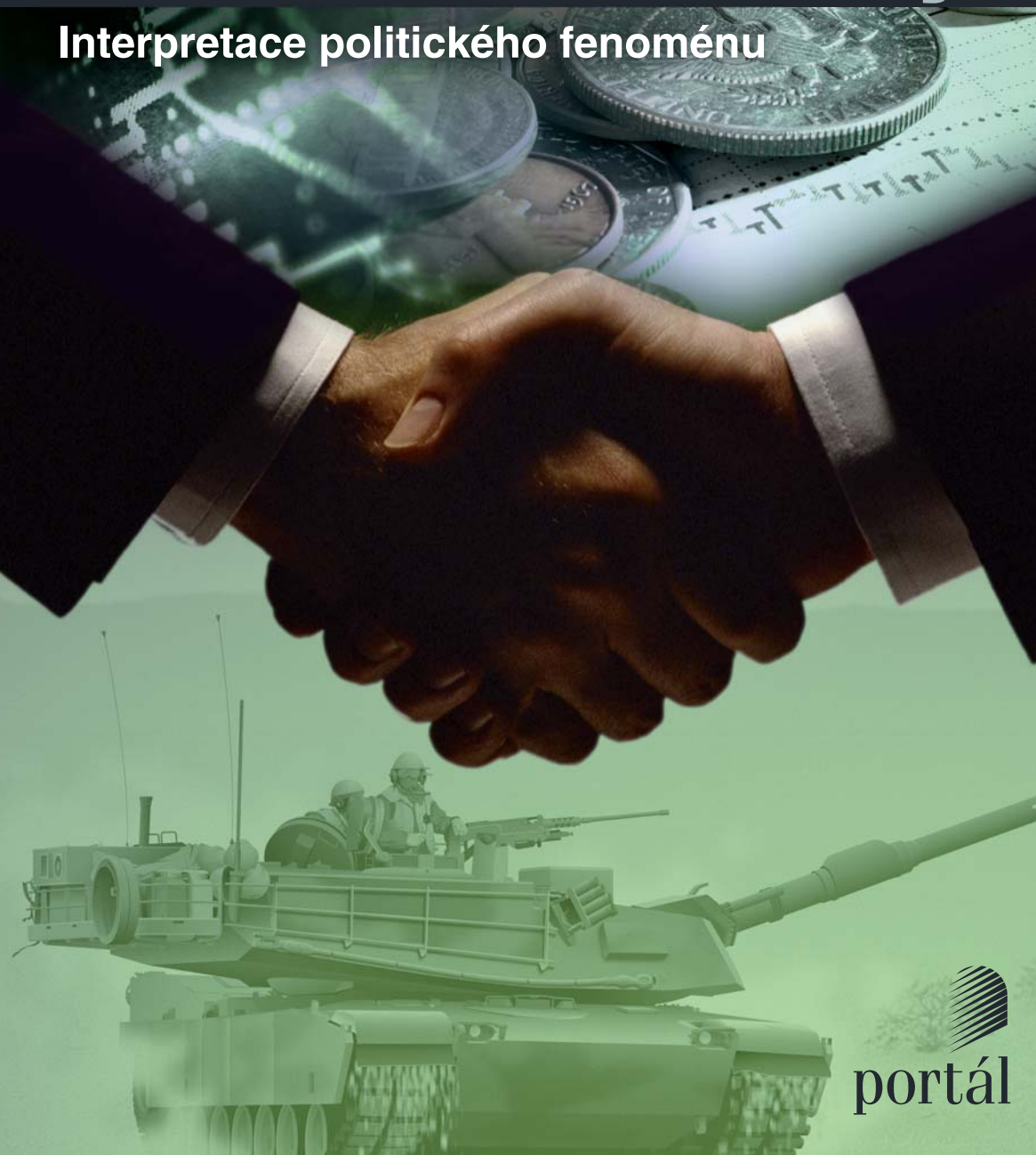

Petr Drulák

Metafory studené války

Interpretace politického fenoménu

Metafory studené války

Interpretace politického fenoménu

Petr Drulák

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Drulák, Petr

Metafory studené války : interpretace politologického fenoménu / Petr Drulák. -- Vyd. 1. -- Praha : Portál, 2009. -- 296 s. ISBN 978-80-7367-594-3 (brož.)

327.54 * 327(100) * 930

- studená válka, 1945-1989 -- historiografie
- světová politika -- 1945-1989
- monografie

327 - Mezinárodní vztahy, světová politika [15]

Oponenti

prof. PhDr. Zuzana Lehmannová, CSc.

doc. PhDr. Dagmar Moravcová, CSc.

Mgr. Ing. Petr Kratochvíl, Ph.D.

PhDr. Pavel Pšeja, Ph.D.

© Petr Drulák, 2009

© Portál, s. r. o., 2009

ISBN 978-80-7367-594-3

Úvod	7
Kapitola 1	
Spory o dějiny	11
Kapitola 2	
Metafory a sociální pole	31
Kapitola 3	
Politická, vědecká a umělecká pole	73
Kapitola 4	
Studená válka podle amerických badatelů I: historici	111
Kapitola 5	
Studená válka podle amerických badatelů II: teoretici	169
Kapitola 6	
Studená válka podle sovětských a ruských badatelů	207
Kapitola 7	
Studená válka v umění	233
Závěr	
Polarizace interpretací a mobilizace politických polí	269
Literatura	281
Rejstřík	291

Věnováno Radce, Matoušovi a Veronice

Studená válka zásadním způsobem utvářela moderní světové dějiny a její stopy nese i současné politické myšlení. Praxe a hodnocení současné zahraniční politiky USA, Ruska, evropských mocností a dalších mezinárodních aktérů často vycházejí z našich představ o tom, co studená válka byla a oč v ní šlo. Ve světle současné politiky tyto naše představy znovu promyšlíme a revidujeme. Představy jsou více či méně určité. Mohou, ale nemusí být formulovány do podoby jasných interpretací, které si jejich nositelé uvědomují a reflektují. Nicméně tyto interpretace jsou vždy v oněch představách přítomné a se současnou politikou tvoří spojené nádoby.

Právě interpretacím studené války, konkrétně jejího vzniku, je věnována tato kniha. Rozebírá a porovnává interpretace, které jsou svým vznikem a působením spojené s hlavními aktéry tohoto konfliktu, Spojenými státy americkými a Sovětským svazem. Odhaluje jejich širokou pluralitu a různorodost. Ukazuje, že některé sloužily a slouží konkrétním zahraničněpolitickým zájmům státu, v němž vznikly, zatímco jiné se z tohoto hlediska stěží dají využít. V této souvislosti si všímá také zásadních odlišností ve způsobu politické kontroly interpretací studené války v USA a SSSR.

Nepřekvapí, že z hlediska žánru hrají nejdůležitější roli interpretace historiků. Studená válka byla zásadní historickou událostí a na obou stranách se jí dostalo patřičné badatelské pozornosti. Ovšem historické interpretace představují pouze jednu z možností vědeckého uchopení jevů mezinárodní politiky. Jinou nabízí obor mezinárodních vztahů, který se tyto jevy snaží interpretovat teoreticky. Vědecké interpretace, jimiž se zabýváme, proto zahrnují jak interpretace historické, tak i teoretické. Ani vědecký pohled v tomto širokém slova smyslu však nestačí pokrýt pluralitu interpretací vážících se ke studené válce a obecně k politickým a sociálním jevům. Důležitou roli zde hraje umění jako zásadní alternativa k vědeckému pohledu na svět. Kromě vědeckých interpretací se proto věnujeme rovněž interpretacím uměleckým.

Nabízí se otázka, zda je možno tak žánrově odlišné interpretace navzájem porovnávat. Historie, teorie, umění mají své vlastní navzájem dosti odlišné cíle a standardy a obvykle oslovují i odlišné publikum. Ukazujeme však, že každá interpretace vychází z určitého sociálního a politického prostředí (sociálního pole) a každá se opírá o několik základních metafor, které určují její obsah.

Zatímco metafory nám umožňují převést různorodé interpretace na společný základ, působením sociálních polí můžeme do značné míry vysvětlit jejich odlišnosti. Tento postup nám dovoluje porovnávat interpretace, které na první pohled nic společného nemají, a proto obvykle porovnávány nejsou. Diskuse o studené válce chápeme jako střet metafor a sociálních polí.

Je několik možností, jak studenou válku předběžně historicky vymezit. Obvykle je chápána jako střet USA a SSSR o vliv a ideologii, který v důsledku ničivých jaderných arzenálů na obou stranách nikdy nepřerůstá v přímý vojenský konflikt. Většina historiků se kloní k názoru, že studená válka vypukla krátce po druhé světové válce. Její počátek bývá spojován s takovými událostmi, jako bylo americké vyhlášení Trumanovy doktríny či sovětské odmítnutí Marshallova plánu v roce 1947, popřípadě nástup komunistů v Československu či sovětská blokáda Západního Berlína o rok později. Nikoli nevýznamná menšina, k níž patří např. přední americký historik Melvyn Leffler, však spojuje studenou válku se vznikem komunistického státu a hledá její kořeny již v období bezprostředně po říjnové revoluci v roce 1917.

Dohady panují i o jejím konci. Podle jedněch skončila studená válka vyřešením karibské krize v roce 1962, které zahájilo období mezinárodního uvolňování trvající až do konce sedmdesátých let. Období následující po sovětské invazi do Afghánistánu v roce 1979 potom považují za druhou studenou válku končící až pádem berlínské zdi o deset let později. Další označují termínem studená válka celé období od jejího prvopočátku, ať už po první, či druhé světové válce, až do roku 1989.

Ačkoli se kniha zaměřuje na studenou válku, dotýká se obecnějších problémů sporu o dějiny a interpretace politických událostí. Nejen studená válka, ale také řada dalších dějinných událostí dává podnět k protichůdným interpretacím na úrovni badatelské i umělecké a koneckonců většina politických činů s sebou nese možnost protichůdných interpretací. Tato interpretační pluralita nás zajímá rovněž jako obecný problém – ptáme se po jejích příčinách a možnostech jejího zkoumání.

První kapitola se věnuje sporům o dějiny. Klade si za cíl ukázat, že spory o studenou válku jsou pouze specifickým případem obecnějšího problému. Naznačuje také vybrané spory o dějiny probíhající v USA, Francii, Německu a Česku, reflektuje jejich politické souvislosti a na konkrétních příkladech ukazuje na zvláštnosti interpretačních postupů. Jak politické souvislosti, tak i zvláštnosti jednotlivých druhů interpretací jsou teoreticky rozpracovány v kapitole Meta-

fora a sociální pole. V jejím názvu jsou obsaženy dva klíčové koncepty, o něž se opírá celá další analýza a které tato kapitola definuje a rozebírá. Následuje kapitola analyzující společenské a politické podmínky vědeckého bádání a umělecké tvorby v USA, SSSR a postsovětském Rusku.

Tyto podmínky představují kontext, v němž v dalších čtyřech kapitolách rozebíráme jednotlivé interpretace vzniku studené války. První dvě se zabývají badatelskými interpretacemi v USA – historickými a teoretickými. Třetí kapitola pojednává o interpretacích sovětských i ruských a poslední kapitola se věnuje interpretacím uměleckým na obou stranách železné opony. Zjevná asymetrie v rozdělení zkoumaných otázek do kapitol (dvě kapitoly věnované americkým badatelům, jedna sovětským a jedna kapitola zahrnující umělecké interpretace z obou stran) souvisí s produktivitou amerických badatelů a s určitými metodologickými problémy při hledání uměleckých interpretací.

Náš přístup ke studené válce je interdisciplinární, zasahuje do dějin mezinárodních vztahů, teorie mezinárodních vztahů, sociologie vědy a literární vědy. Snaží se propojit do jednoho celku některé otázky a přístupy, jež se objevují v těchto oborech. Čtenář, který bude knihu posuzovat pouze měřítky jednoho z těchto oborů, bude nutně zklamán. Způsob, jakým je pojednána jemu blízká problematika, se mu bude jevit jako nedostatečný. Navíc nepřicházíme s žádnou novou interpretací vzniku studené války, jež by se opírala o nová fakta či která by známá fakta nově interpretovala. K těmto slabinám se přiznáváme. Čtenáři však nabízíme něco jiného.

Kniha sice nepřináší novou interpretaci studené války, přesto poskytuje nový pohled na ni. Porovnává a rozebírá interpretace, které obvykle srovnávány nejsou, neboť jsou považovány za nesouměřitelné. Výsledkem je nová typologie interpretací studené války, která reflektuje jak samotné interpretace, tak i jejich politické souvislosti. Nabízí rovněž novou metodu nahlížení na podobné otázky, jíž lze využít při výzkumu každého politického jevu, který svým výrazným působením na společnost podněcuje ke sporům a interpretacím.

Podstatná část této knihy vznikla koncem devadesátých let jako doktorská disertační práce vedená prof. Alexandrem Ortem na Fakultě mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické v Praze. K výzkumu studené války mne tehdy inspiroval vlámský historik a mimořádný pedagog prof. Yvan Vanden Berghe. Po obhajobě práce v roce 2000 jsem téma studené války a jejích interpretací opustil. Došel jsem k závěru, že teoretický a konceptuální rámec, který jsem tehdy používal, nedovoluje dostatečně rozebrat jednotlivé interpretace, ani je

navzájem uspokojivě porovnávat. Navíc jsem v literatuře, jež se těmito otázkami v oboru mezinárodních vztahů zabývala, nenacházel žádné uspokojivé podněty, které by tyto otázky řešily. Až výzkum metafor politiky a sociologie oboru mezinárodních vztahů mne přiměly k tomu, abych se k textu po sedmi letech vrátil, vypracoval nový teoretický rámec, částečně přehodnotil výběr interpretací a připravil knižní vydání.

Na závěr bych rád poděkoval několika kolegům, kteří mi svými komentáři pomohli text vylepšit, přičemž je zřejmé, že za současnou podobu práce nenesou žádnou odpovědnost. Jedná se především o Jiřího Šedivého, Ph.D., který mě v roce 1999, ve chvíli vnitřních pochyb, přesvědčil, že cesta, kterou jsem si zvolil, má smysl. V té době mi rovněž pomohly konstruktivní připomínky PhDr. Václava Kotyky, DrSc. Přepracovanou verzi v roce 2008 kriticky posoudili prof. PhDr. Zuzana Lehmannová, CSc., z Fakulty mezinárodních vztahů Vysoké školy ekonomické, doc. PhDr. Dagmar Moravcová, CSc., z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Mgr. Ing. Petr Kratochvíl, Ph.D., z Ústavu mezinárodních vztahů a PhDr. Pavel Pšeja, Ph.D., z Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Jejich připomínky mne vedly k řadě důležitých změn, které text podstatně zkvalitnily. Kniha by rovněž nemohla vzniknout bez podpory Ústavu mezinárodních vztahů a jeho výzkumného záměru *Česká republika v mezinárodní politice*.

Spory o dějiny

Odlišnost interpretací dějin vážících se k téže historické události je obecným problémem přesahujícím problematiku studené války, jíž se věnuje zbytek této práce. Chceme ukázat, že tento obecný problém má smysl studovat jednak jako otázku aktuálních politických souvislostí a jednak jako otázku různých způsobů nahlížení světa, přičemž si všímáme rozdílů mezi historiky, teoretiky a umělci.

Politické souvislosti i oborové a žánrové rozdíly souvisejí s fenoménem historické analogie, který postuluje vztahy podobnosti či identity mezi dvěma historicky odlišnými jevy, ať už se jedná o aktéry, události, či instituce. Historické analogie propojují minulé události se současností, čímž dávají interpretacím dějin politický význam. Současně však každý způsob nahlížení světa přistupuje k historickým analogiím odlišně. V umění se historické analogie používají běžně, badatelé se k nim staví dvojznačně. Historici se jim spíše vyhýbají, zatímco sociální vědy na nich zakládají své teorie.

V této kapitole se dotýkáme natolik odlišných fenoménů, jakými jsou americké a české interpretace studené války, francouzské interpretace Velké francouzské revoluce, německé interpretace nacismu a české spory o husitství. Neklademe si však za cíl tyto diskuse nějak důkladněji popsat, či dokonce zachytit v jejich plné šíři, slouží nám pouze k ilustraci hlavních otázek této knihy. Každý z těchto sporů redukuje na střet dvou interpretací, které vystihují jeho podstatu. Jedna z interpretací představuje dominantní pohled na historii podporovaný politickou mocí, zatímco druhá se snaží tento pohled

nabourat a nahradit. Politické souvislosti interpretací lze také uchopit dělením na pravici a levici, které se vžilo v analýze evropské politiky 19. a 20. století. Jedna z interpretací má vždy blíže k politické levici a druhá k politické pravici, přičemž obsah pojmů pravice a levice pokaždé závisí na dobovém a národním kontextu.

Studená válka

Před několika lety přišli dva z nejvlivnějších historiků americké zahraniční politiky, John Lewis Gaddis a Melvyn Leffler, s dvěma odlišnými pohledy na zahraniční politiku George Bushe mladšího (Gaddis, 2004; Leffler, 2005). Gaddis má pro Bushe pochopení a oceňuje, že se pokusil přijít s novou koncepcí, než byla ta, která vedla USA po dobu studené války. Naopak Leffler Bushe odsuzuje za něco, co chápe jako návrat k excesům studené války. Oba historici přicházejí s odlišným pojetím dějin americké zahraniční politiky, o něž opírají svá hodnocení současné politiky.

Gaddis konfrontuje dvě strategie americké zahraniční politiky. První připisuje ministru zahraničí a pozdějšímu prezidentovi Adamsovi. Ten v době po britsko-americké válce, během níž byl v roce 1814 zpusťošen Washington, definuje strategii založenou na preempci, unilateralismu a hegemonii, o níž se opírala americká zahraniční politika až do druhé světové války. Jedná se o politiku preemptivních úderů proti možným hrozbám, ať už se jednalo o indiány či latinskoamerické státy. Tuto politiku provádějí USA unilaterálně, aniž by vstupovaly do spojeneckých svazků s dalšími velmocemi, s cílem zajistit si hegemonii na americkém kontinentu.

Po japonském útoku na Pearl Harbor a vstupu do druhé světové války USA zavedenou koncepci přehodnocují. Tehdejší prezident Roosevelt přichází s novou strategií, která bude určovat americkou politiku až do teroristických útoků 11. září 2001. Opírá se o multilateralismus, který je vyvolaný válečnou nutností a potřebou stabilnějšího mezinárodního uspořádání, v němž se zájmy USA nemohou omezovat pouze na americký kontinent. Preempce mizí. Již před Rooseveltem je kritizována z právních důvodů a v době studené války s sebou nese možnou odpovědnost za rozpoutání globálního jaderného konfliktu. Hegemonie má být zajištěna výsadním postavením USA uvnitř mezinárodních orga-

nizací (především OSN). Výsadní postavení USA je ostatními tolerováno proto, že alternativa (převaha SSSR) se jim jeví jako jednoznačně horší.

Teroristické útoky v kontextu světa po studené válce přiměly Bushe k zásadnímu přehodnocení rooseveltovské strategie. V konečném důsledku přinesly návrat k adamsovské strategii založené na preempci, unilateralismu a hegemonii. Tento návrat mj. vyplývá i z povahy protivníka (nestátní a těžko uchopitelný aktér) a ze slabosti ostatních států. Na rozdíl od Adamse však Bush chápe podle Gaddise unilateralismus až jako poslední řešení a usiluje o hegemonii, která by byla přijatelná i pro ostatní velmoci.

Podle Gaddise každá ze tří strategií představuje dobovou odpověď na překvapivý zahraniční útok proti USA. Adams reaguje na britský útok v roce 1814, Roosevelt na japonský útok v roce 1941 a Bush na útok Al-Káidy v roce 2001. Cílem každého z nich je ochránit americkou svobodu. Tímto propojením Bushovy politiky s uznávanou tradicí americké zahraniční politiky Gaddis Bushe obhajuje.

Rovněž Leffler chápe Bushovu politiku v historické kontinuitě. Domnívá se však, že Bush navazuje na chyby, jichž se USA dopouštěly ve studené válce. Nejprve ukazuje, že to, zač je Bush nejvíce kritizován, nepředstavuje v americké zahraniční politice nic nového. Unilateralistická preempce, a dokonce prevence patří podle Lefflera k jejím běžným nástrojům: Roosevelt ji použil proti Německu a Itálii a ke slovu přicházely jak během studené války, tak i po ní, vždy když to USA považovaly za výhodné. K uskutečňování takové politiky USA potřebovaly mocenskou převahu nad ostatními, o niž proto usilovaly. Unilateralismus podle Lefflera k americké zahraniční politice nutně patří.

Bush se však přesto odchyľuje od většiny svých předchůdců tím, jak upřednostňuje své moralistické představy o dobru a zlu před racionálním zvažováním amerických zájmů. Moralistický diskurz, který k americké zahraniční politice vždy patří, se za Bushe stává hlavním zdrojem amerického jednání. Bush v této souvislosti vzhlíží k Reaganovi a opírá se o zjednodušenou představu, že Reagan, veden svým morálním přesvědčením, zvítězil v závodech ve zbrojení se SSSR a tím přivodil pád komunismu. Ale pokud lze ve studené válce mluvit o amerických úspěších, je třeba je hledat spíše v samotných počátcích, kdy lidé jako Kennan, Acheson či Lovett na pozadí militantní rétoriky Trumanovy doktríny zajistili obnovu západní Evropy a Japonska, přičemž ekonomické obnově dali přednost před vojenskými výdaji. Naopak černobílé vidění světa USA ve studené válce poškozovalo, neumožňovalo dříve využít sovětsko-čínské rozpory a zatáhlo USA do vietnamské války.

Bushova politika nepřináší podle Lefflera žádnou revoluci. Je však založena na stejných chybách, které USA poškozovaly během studené války vždy, když byla politika v rukách moralizujících ideologů, a nikoli racionálních praktiků.

Každý z historiků evokuje odlišný obraz studené války. Gaddis v ní vidí jedno z vrcholných období americké zahraniční politiky. USA se svými spojenci ve studené válce definují pravidla mezinárodního řádu, jež dávají USA výsadní postavení ve světě, které je založeno jak na jejich mocenském postavení, tak i na jejich morální autoritě. Leffler je kritičtější. Konstatuje, že USA usilovaly ve studené válce o mocenskou převahu, aby mohly diktovat politiku z pozice silnějšího. Dosáhly řady pozitivních výsledků, ale dopustily se i mnoha chyb, a to zejména tehdy, když se nechaly unést představou o své vlastní morální nadřazenosti nad ostatními.

Jejich rozdílná interpretace dějin americké zahraniční politiky je vede k radikálně odlišným politickým postojům. Rovněž však můžeme říci, že jejich odlišné politické postoje vedou k odlišným pojetím amerických dějin. Pro Gaddise je George Bush mladší postavou co do významu srovnatelnou s takovými velikány amerických dějin, jakými byli Adams a Roosevelt. Pro Lefflera se Bush v lecčems blíží moralizujícímu Reaganovi a postrádá státnické kvality Kennana či Achesona. Gaddis Bushe na základě historické analogie (Bush jako nový Adams) vyzdvihuje, Leffler ho na základě jiné analogie (Bush jako nový Reagan) odsuzuje. Gaddisova interpretace souzní s částí americké pravice představovanou republikány, Leffler má blíže k levicovému pohledu některých demokratů.

To, že interpretace studené války je politickým aktem s jasnými důsledky pro aktuální politiku, či důsledkem politického jednání, můžeme ukázat také na vývoji českých interpretací studené války. Zvolili jsme dvě interpretace z českých publikací encyklopedického charakteru, od nichž lze očekávat, že usilují o spíše nestranný, informativní a všeobecně přijímaný popis daného jevu. Zajímala nás hesla: studená válka, doktrína zadržování, Trumanova doktrína a Marshalův plán. Hlavní rozdíl mezi oběma interpretacemi je časový – první pochází z období bezprostředně před pádem komunismus, zatímco druhá se objevuje na konci devadesátých let.

Podle první interpretace byla studená válka jednou z „forem imperialistické politiky vůči socialistickým státům po druhé světové válce“ (Potočný, Regner, Urban, 1988, s. 335). Smyslem této politiky mělo být zastavení pokrokového vývoje a zpomalení světového revolučního procesu. Imperialistické státy vedené USA se snažily o konfrontaci vojenskými prostředky, používaly však rovněž

ekonomické prostředky a psychologickou válku. Vytvářely agresivní pakty s konečným cílem zničení socialistických států. I uvnitř kapitalistických států docházelo k potlačování demokratických sil a stupňování antikomunismu. Poválečný přechod USA od politiky spolupráce se SSSR ke studené válce vyjadřovala doktrína „zadržování“ (tamtéž, s. 71), kdy „pod heslem ‚zadržování‘ domnělých expanzivních cílů tendencí Sovětského svazu byla vyhlášena linie na potlačení světového revolučního procesu“ (tamtéž). Doktrína odpovídala zájmům monopolistických kruhů USA, jejím smyslem byla příprava agrese vůči SSSR a nastolení hegemonie USA, přičemž se snažila „svalit na SSSR odpovědnost za vznik studené války“ (tamtéž). Základem politiky „zadržování“ byla Trumanova doktrína vyhlášená v zájmu pomoci reakčním vládám v Řecku a Turecku, které čelily „demokratickému vývoji“ (tamtéž, s. 355). Doktrína vyhrazovala USA právo zasahovat do vnitřních záležitostí jiných států, potvrzovala protisovětské zaměření americké zahraniční politiky založené na jaderném monopolu USA a otevírala dveře k podpoře reakčních proamerických režimů ve světě. Součástí politiky zadržování byl rovněž Marshallův plán, v jehož rámci měly být „americké plány na světovládu“ realizovány pod rouškou hospodářské pomoci Evropě (tamtéž, s. 151). Americké podmínky hospodářské pomoci znamenaly omezení suverenity a vměšování do vnitřních záležitostí jejich příjemců. Proto SSSR a další lidově demokratické státy účast odmítly. Sám plán sehrál důležitou úlohu při posilování pozic západoevropské buržoazie, obnově západoněmeckého imperialismu a přípravě vytvoření NATO.

Druhá, o několik let mladší interpretace pojímá studenou válku jako „nevojenský konflikt mezi východním blokem, soustředěným okolo Sovětského svazu, a západním blokem v čele se Spojenými státy“ (Pečenka a Luňák, 1999, s. 495). Chápe ji jako ideologický konflikt mezi demokracií a totalitarismem, mocenský bipolární střet bez použití zbraní (ale za přítomnosti jaderných zbraní) a totální konflikt, v němž šlo o úplnou porážku protivníka. Hlavní odpovědnost padá na Stalina, který usiloval o slabou a rozdrobenou Evropu, v níž by skrze komunistické strany mohl uplatňovat svůj vliv. Když v roce 1946 komunisté v obecních volbách v americké okupační zóně prohrávali, došlo ke zlomu v sovětském přístupu. Ten se ale naplno projevil až po vyhlášení Marshallova plánu. Americké požadavky na „spolupráci a výměnu informací“ vedly Sověty k jeho odmítnutí a konsolidaci východního bloku. Právě Informbyro, které bylo založeno o několik měsíců později, mělo „posílit sovětskou kontrolu nad východní Evropou a světovým komunistickým hnutím“ (tamtéž, s. 200).